վերացրեց գյուղացիական հողերի օգտագործման համայնական եղանակը և այն փոխարինեց ծխային եղանակով, ամրացրեց յուրաքանչյուր անտեսության հողաբաժինը և վերացրեց հողի պարբերաբար կրկնվող վերաբաժանումները, իրավունք տվեց գյուղացիներին վաճառելու, նվիրելու կամ գրավ դնելու իրենց հողակտորները համայնքի ներսում, իսկ այդիները, բանջարանոցները և տնատեղերը՝ նույնիսկ համայնքից դուրս։ Ռեֆորմը կալվածատիրական որոշ բնա-

Թշեի գյուղի ընդհանուր տեսարանը

տուրքեր վերածեց դրամականի և այդպիսով նպաստեց ապրանքակապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը։ 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը գյուղացիներին տվեց նաև բաղաքացիական որոշ իրավունքներ։ Կանոնադրերը կնքելիս նրանք կարող էին հանդես գալ իրենց անունից, հաշտարար դատավորը չէր կարող դրանք կնքել առանց նրանց համաձայնության կամ ներկայության և այլն։

3. ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ ՀԱՐԿԵՐՆ ՈՒ ՊԱՐՀԱԿՆԵՐԸ

Հողային հարաբերություններ։ XIX դարի վերջին Արևելյան Հայաստանում շարունակեցին գոյատևել նախկին պետական, կալվածատիրական կամ մասնատիրական և վանական-եկեղեցական հողատիրության ձևերը։ Դրանցից ամենաընդարձակը պետական հողատիրությունն էր։ Արևելյան Հայաստանի ամբողջ տարածքը կազմում էր 6838835 դես. (1 դես.=1,092 հեկ.), որից 80-ական թվականներին սեփականության իրավունքով պետությանը պատկանում էր 6249401 (91,4%), կալվածատերերին՝ 441328 (5,5%), վանքերին

ու եկեղեցիներին՝ 140.000 (2,0%), իսկ աղգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող գյուղացիներին՝ ընդամենը 8006 դես. (0,1%) հող[44]։

Ցարական կառավարությունը իր հողերի մեծ մասը տալիս էր գյուղացիներին՝ մշտական ու ժառանգական օգտագործման համար և փոխարենը գանձում բազմաթիվ հարկեր ու տուրքեր։ Այդ գյուղացիները կոչվում էին պետական գյուղացիներ, որոնք 80-ական թվականների կեսերին կազմում էին 105.051 տնտեսություն (827.623 մարդ) և հանդիսանում գյուղական բնակչության ճնշող մեծամասնությունը (72,0%)[45]։ Երկրի տարբեր շրջաններում նրանց վարելահողերի չափերը տարբեր էին։ Երևանի գավառում, օրինակ, յուրաքանչյուր տնտեսություն ուներ 5,19, Էջմիածնի գավառում՝ 7,26, Սուրմալուի գավառում՝ 5,34, Նախիջևանի գավառում՝ 4,83, Նոր Բայազետի գավառում՝ 9,07, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 9,79, Զանգեզուրի գավառում՝ 7,14 դես. վարելահող[46]։

Թեև այս տվյալները չափազանցված են պաշտոնական վիճակագրության կողմից, այնուհանդերձ ցույց են տալիս, որ Արևելյան Հայաստանում գյուղացիները տառապում էին սակավահողությունից։ Վ. Ի. Լենինը, խոսելով ռուսական գյուղացու հողային ապահովվածության մասին, գրում էր, որ 8 դես. «բավական չէ ընտանիք պահելու համար» և նշում, որ «ծայրը ծայրին հասցընելու համար նյութապես ապահով հողային տնտեսությանը 15 դեսյատինից ոչ պակաս հող է հարկավոր»[47]։ Երկրի համարյա բոլոր շրջաններում գյուղացիները գանգատվում էին սակավահողությունից։ Նրանց բազմաթիվ բողոքների ճնշման տակ ցարական իշխանությունները հարկադրված եղան զբաղվել երկրամասի հողային հարցով։

1892 թ. պետական ունեցվածքների մինիստր Օստրովսկու առաջարկությամբ Թիֆլիսում ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Կովկասի պետական ունեցվածքների լիազոր, գաղտնի խորհրդական Յա. Ս. Մեդվեդևի նախագահությամբ և տարբեր մինիստրությունների ու Կովկասի գլխավոր կառավարչության ներկայացուցիչների անդամությամբ, որի վրա պարտականություն դրվեց մշակել Անդրկովկասի հինգ նահանգների, Կարսի մարզի և Բաթումի ու Արդվինի օկրուգների պետական գյուղացիների հողաշինարարության նախագիծը։ Սկսելով աշխատանքները 1893 թ. ապրիլին, հանձնաժողովն անհրաժեշտ գտավ պետական գյուղացիների դրության մասին եղած հայտնի «նյութերի» և պաշտոնական այլ աղբյուրների հիման վրա նախապես կազմել մի ընդարձակ ղեկուցագիր և ներկայացնել քննարկման։ Որոշ ժամանակ անց

---

44 Տե՛ս «Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края», Тифлис, 1899, стр. III—VII, Приложение IV, стр. 2—25, 86; «Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях, изданный Тифлисским дворянским депутатским собранием под редакцией Ф. Г. Гогичайшвили», Тифлис, 1910, стр. 30; «Обзор Карсской области за 1896 г.», Карс, 1897, стр. 6; ЦГИАЛ, ф. 1276, оп. 19, д. 2, л. 35. ф. 396, оп. 2, д. 1160.

45 Տե՛ս «Сборник статистических данных...», стр. 18—20, 326, Приложение IV, стр. 2—25, 86; «Кавказский календарь на 1895 г.», отд. V, стр. 36—37.

46 Տե՛ս «Сборник статистических данных...», стр. 18—20, 326—327

47 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 17, էջ 74—75։

Յա. Ս. Մեդվեդևը պատրաստեց այդ զեկուցագիրը[48], ուր վիճակագրական բազմաթիվ տվյալների հիման վրա արձանագրվում էր, թե երկրամասի համարյա բոլոր գավառներում հողը բաժանված է տարբեր գյուղերի միջև միանգամայն անհավասար։

Յա. Ս. Մեդվեդևը գտնում էր, որ սակավահող գյուղացիներին կարելի է բավարարել կամ պետական ազատ հողերի, կամ ավելին ունեցող գյուղերի հաշվին։ Նա առաջարկում էր Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում սահմանել հողաբաժնի տարբեր չափեր. լեռնային շրջաններում յուրաքանչյուր շնչի համար նախատեսում էր 4—6 դես., նախալեռնային շրջաններում՝ 2—4 դես., իսկ ցածրադիր շրջաններում՝ 0,75—2 դես. ամեն կարգի հող։ Դրանցից ավելին ունեցողների հողերը պետք է տրամադրվեին կարիքավորներին։ Ցանտեսելով մասնավոր սեփականության բազմաթիվ առավելությունները, Մեդվեդևը, սակայն, գտնում էր, որ հողը պետք է տալ գյուղացիներին մշտական օգտագործման իրավունքով, իսկ համայնքի պաշտպանության համար կառավարությունը պետք է կտրականապես արգելի հողաբաժինների օտարումը կամ գրավ դնելը։ Ապա գտնում էր, որ գյուղացիներին, հողաբաժնից զատ, անհրաժեշտ է բավարարել նաև անտառներով և իբրև նորմա յուրաքանչյուր տնտեսության համար նախատեսում էր 1—16 դես. (նայած տվյալ շրջանի անտառային տարածությանը)։ Այս ամենի դիմաց գյուղացիները պետք է վճարեին հողահարկ՝ պետական հանդակներից օգտվելու և անտառահարկ՝ անտառներից օգտվելու համար։

Յա. Ս. Մեդվեդևի այդ «Զեկուցագիրը» ցարական պաշտոնական դիրքերից ելնող և կյանքից կտրված մի փաստաթուղթ էր, որովհետև պաշտպանելով տիրապետող հողային հարաբերությունները, առաջարկում էր «կարգավորել» գյուղացիական հողատիրությունը անիրագործելի եղանակներով։

1896 թ. փետրվարին Յա. Ս. Մեդվեդևի «Զեկուցագիրը» քննվեց հանձնաժողովի նիստում, և նյութերն ուղարկվեցին Պետերբուրգ։ Երկու տարի անց այդ նյութերը երկրագործության ու պետական ունեցվածքների մինիստրության եզրակացության հետ միասին վերլուծվեցին կենտրոնական հանձնաժողովում, և ընդունած նախագիծը հանձնվեց պետական խորհուրդ, որի հիման վրա հրատարակվեց 1900 թ. մայիսի 1-ի օրենքը։

Ցարական կառավարությունն իր մեծապետական-ագրարային քաղաքականությունն անցկացրեց նաև Կարսի մարզում։ Պատմական Հայաստանի այդ տարածքը Ռուսաստանին միացնելուց անմիջապես հետո, նա ստեղծեց զանազան հանձնաժողովներ, որոնց վրա պարտականություն դրեց՝ ուսումնասիրել Թուրքիայի տիրապետության տարիներին մարզում եղած հողային հարաբերությունները և միջոցներ մշակել կառավարության գաղութային քաղաքականության անցկացման ուղղությամբ։ Հանձնաժողովներն իրենց նյութերը ներկայացրին Կովկասի գլխավոր կառավարչություն, ուր 1887 թ. մշակվեցին համապատասխան կանոններ։

Այդ կանոնների համաձայն Կարսի մարզի հողատարածքը և բնական հարստությունները համարվում էին պետական սեփականություն։ Գյուղացինե-

---

48 Տե՛ս ՍՍՀՄ կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (այսուհետև ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ), ֆ. 396, ց. 2, գ. 1160։ «Записки по вопросу об основаниях поземельного устройства государственных крестьян в пяти губерниях Закавказского края».

ը պետք է օգտվեին իրենց հողաբաժիններից համայնական կարգով։ Սակայն մարզի մի շարք վայրերում դեռ Թուրքիայի տիրապետության ժամանակ գոյություն ունեցող ծխային հողատիրությունը պահպանվեց։ Արոտավայրերից գյուղացիներն օգտվելու էին համատեղ, ընդ որում շատ տեղերում մի քանի գյուղերին տրվեց մի ընդհանուր արոտավայր։ Համայնքի թույլտվությամբ գյուղացիները կարող էին արոտավայրերը դարձնել վարելահողեր և կցել դրանք իրենց հողաբաժիններին։ Նրանք կարող էին համայնական հողատիրությունից անցնել ծխական հողատիրության, եթե համայնքի անդամների 2/3-ը կքվեարկեր այդ որոշման օգտին։ Այգիներն ու բանջարանոցները ճանաչվում էին մասնավոր, իսկ անտառները՝ պետական սեփականություն։ Հայկական վանքերին ու եկեղեցիներին պատկանող հողերը մնում էին անձեռնմխելի, իսկ զինվորական մասերը տարածություններ էին ստանում ըստ իրենց պահանջների։ Պետության համար կատարած ծառայությունների դիմաց առանձին անձինք պարգևատրվում էին հողային ընդարձակ տարածություններով։

Ցարական քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունները գաղութացման նպատակներին հատկացրին Թուրքիա արտագաղթած մահմեդականների հողերը։ Զբաղվարարվելով դրանով, նրանք այդ տարածություններն ընդարձակելու նպատակով կատարեցին նաև բնակավայրերի խտացում, բնակեցնելով յուրաքանչյուր գյուղում առնվազն 15 ընտանիք[49]։ Իշխանությունները հատուկ ուշադրություն դարձրին վերաբնակիչների ազգային կազմին։ Նրանք որոշեցին՝ Կարսի մարզը բնակեցնել ուղղափառ ռուսներով և ստեղծել նրանց համար արտոնյալ պայմաններ, նախատեսելով յուրաքանչյուր տնտեսությանը 15—30 դես. լավորակ հող[50]։ Կայսրության ինչպես այլ ծայրամասերում, այնպես էլ Անդրկովկասում ու Արևելյան Հայաստանում ցարական իշխանությունները դրանով իրացնում էին իրենց ռուսացման կուրսը, ոտնահարելով տեղացիների կենսական շահերը։ Խոսելով Անդրկովկասի գաղութացման մասին, Վ. Ի. Լենինն ընդգծում էր տեղացիների սակավահողությունն ու հողազրկությունը և ցույց էր տալիս, որ այստեղ «վերաբնակեցման ֆոնդն ստեղծվում է բնիկների հողային իրավունքների աղաղակող խախտման միջոցով, իսկ վերաբնակեցումը Ռուսաստանում կատարվում է ի փառս «ծայրամասերի ռուսականացման» միևնույն նացիոնալիստական սկզբունքի»[51]։ Սակայն ցարական կառավարության այդ քաղաքականությունը ինչպես ամենուր, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում տապալվեց։ Ռուս վերաբնակիչները ոչ միայն պատվար չդարձան ցարին, այլև պատեհ առիթով ծառացան նրա դեմ, խաղալով դրական դեր «տեղական ժողովուրդների քաղաքական-հասարակական գիտակցության հեղափոխականացման գործում»[52]։

Արևելյան Հայաստանում պետական գյուղացիները տարբեր հողամասերից օգտվում էին տարբեր կերպ։ Նրանք իրենց կալատեղերը, խոտատեղերը, բանջարանոցներն ու ոչ մեծ այգիները համարում էին սեփականություն և

---

49 Տե՛ս Ա. Մ. Պողոսյան, նշված աշխ., էջ 133—143։

50 Տե՛ս Խ. Հ. Ավդալբեգյան, Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801—1917 թթ.), Երևան, 1959, էջ 178—179, 204։

51 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 21, էջ 407—408։

52 Տե՛ս Վ. Ա. Ավետիսյան, Հայ հասարակական մտքի զարգացման մարքս-լենինյան փուլի սկզբնավորումը, Երևան, 1976, էջ 74։

դարձնում գործարքի առարկա։ Վարելահողերից օգտվում էին համայնական կարգով և պարբերաբար վերաբաժանում իրար մեջ։

Երկրի տարբեր շրջաններում վերաբաժանումները կատարվում էին տարբեր սկզբունքով (ըստ ընտանիքի բոլոր անձանց թվի կամ միայն ըստ տղամարդկանց քանակի, ըստ ամուսնացած զույգերի թվի, ըստ վճարած հարկերի ու տուրքերի չափերի և այլն), բայց ավելի հաճախ՝ «համփա-չարեք» սկզբունքով։ Համփան համարվում էր հողաբաժնի առավելագույն չափը, որը տրվում էր ունևոր ընտանիքներին, իսկ չարեքը՝ նվազագույնը և տրվում էր չքավոր ընտանիքներին։

Արոտավայրերից պետական գյուղացիներն օգտվում էին բացառապես համայնական կարգով։ Մինչև 1862 թ. արոտավայրերն իշխանությունների կողմից տրվում էին կապալով և դրամատերերը վերցնելով դրանք, վերադիրներով տալիս էին բնակչությանը։ 1862 թ. արոտավայրերի օգտագործման այդ ձևը փոխարինվեց համայնական օգտագործումով։ Արոտավայրերից օգտվողներն այժմ պետք է պետությանը վճարեին յուրաքանչյուր խոշոր եղջերավոր անասունի համար 10 կոպեկ, իսկ մանր եղջերավորի համար՝ 1 կոպեկ։ 1877 թ. հարկման այդ ձևը վերացվեց և հաստատվեց, այսպես կոչված, դեսյատինային վճարը։ Համաձայն նոր կարգի յուրաքանչյուր գյուղ պարտավոր էր պետությանը վճարել ոչ թե ըստ անասունների գլխաքանակի, այլ իր տրամադրությանը հանձնված արոտատեղերի տարածության։

Երկրի որոշ շրջաններում (հատկապես Արագածի լանջերին և Կարսի բարձրավանդակում), ուր բնակվում էին անասնապահ քրդերը, պետական օրենքին զուգահեռ, գործում էր նաև արոտավայրերի օգտագործման «չգրված օրենքը»՝ սովորույթը (ադաթը)։ Քրդական յուրաքանչյուր գյուղ բաժանված էր մի քանի խմբերի, որոնց գլուխ կանգնած էին ազդեցիկ հարուստները։ Դրանք կոչվում էին օբաբաշիներ, իսկ խմբի շարքային անդամները՝ ջուլեր։ Օբաբաշիներն արոտատեղիները բաժանել էին իրենց խմբերի միջև և դարձել դրանց փաստացի տերերը։ Ցարական կառավարությունն, իր սոցիալական հենարանը քրդերի մեջ ամրապնդելու նպատակով, 80-ական թվականների կեսերին ոչ միայն չոչնչացրեց այդ կարգը, այլև օրինականացրեց այն, արոտատեղիները գրանցելով օբաբաշիների անունով։ Նման պայմաններում օբաբաշիները դարձան ավելի արտոնյալ և ջուլերից սկսեցին հավաքել պետության սահմանածից մի քանի անգամ ավելի գումար[53]։

Ոռոգող ջրից օգտվելու համար ամեն մի գյուղ ընտրում էր իր հավատարմատարները, որոնք գավառապետի կամ նրա օգնականի ներկայությամբ, փակ քվեարկությամբ, ընտրում էին միրաբ՝ 1—3 տարի ժամանակով։ Գյուղն ընտրում էր ջուվարիներ, որոնք օգնում էին միրաբին և հսկում առուներին։ Միրաբն ուներ վարչական ու դատական իրավունքներ, բաժանում էր ջուրն ըստ համայնքների և լուծում նրանց միջև առաջացած վեճերը։ Գյուղացիները ոռոգող ջուրը ստանում էին իրենց հողաբաժինների չափի համեմատ։

Արևելյան Հայաստանի պետական հողերի համեմատաբար փոքր մասը կառավարությունը հանձնում էր վարձակալներին և ամեն կերպ ձգտում ավե-

---

53 Տե՛ս «Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX в.», составил проф. В. Рштуни, при участии К. Степаняна, Ереван, 1951, стр. 152—155.

լացնել այդ հողատարածությունները։ Դրա համար տեղական իշխանությունները նախ և առաջ օգտագործում էին դեռևս 1861 թ. հունիսի 29-ի Անդրկովկասում հողային սահմանազատումներ անցկացնելու մասին հրատարակած օրենքը։ Նրանք հարևան գյուղերի միջև եղած վեճերը կարգավորելու առիթներով խլում էին վիճելի տարածությունները և սեփականացնում։

1887 թ. հունիսի 2-ին կառավարությունը նոր օրենք հրատարակեց Անդրկովկասում հողային սահմանազատումների մասին։ Ի տարբերություն 1861 թ. հունիսի 29-ի կանոնադրության, որով սահմանազատվում էին առանձին գյուղերի հողային տարածությունները, իսկ վեճերը լուծվում վարչական կարգով, նոր օրենքով սահմանազատվում էին առանձին շրջանների հողային տարածությունները, իսկ վեճերի կարգավորումը անտեսվում էր[54]։ 1897 թ. մայիսի 26-ին կառավարությունն առաջարկեց լուծել հողային սահմանազատումների հարցը 1861 թ. հունիսի 29-ի կանոնադրության համաձայն և ամբացնել յուրաքանչյուր գյուղին ու տնտեսությանը այն հողամասերը, որոնք գտնվում էին նրանց փաստացի օգտագործման տակ[55]։ Ցարական կառավարությունը թեև անընդհատ փոխում էր հողային սահմանազատումների օրենքները, սակայն դրանց հիմքում մշտապես դնում էր պետական վարձակալային հողերի ընդարձակման սկզբունքը։ Հետևողականորեն կենսագործելով այդ քաղաքականությունը, 25—30 տարվա ընթացքում (1861—1892) Արևելյան Հայաստանում նա ստեղծեց ավելի քան 243.000 դես. պետական վարձակալային հողերի ֆոնդ[56]։

Կառավարությունը վարձակալային հողերն իբրև պարգև երբեմն տալիս էր առանձին պաշտոնյաների ու նշանավոր անհատների և այդ ճանապարհով ամրապնդում իր սոցիալական հենարանը։ Այսպես, 1880-ական թվականների սկզբներին Կարսի մարզում 37 հոգի ստացան 100—500-ական դեսյատին հող[57]։ Վարձակալային հողերը երբեմն տրամադրվում էին հարուստ անհատներին ու ընկերություններին կամ ռուս վերաբնակիչներին։ Կարսի մարզում միայն 1880 թ. պետական հողերում հիմնվեց վերաբնակիչների 3105 տնտեսություն։ Սակայն իշխանությունները վարձակալային հողերի մեծ մասը տալիս էին սակավահող գյուղացիներին և, օգտվելով նրանց անելանելի դրությունից, պարբերաբար բարձրացնում վարձակալման գները։ Բազմաթիվ դեպքերում պետական վարձակալային հողերն անցնում էին մեծագումար դրամատերերի ձեռքը, որոնք կրկնակի ու քառակի գներով տալիս էին դրանք գյուղացիներին։ Շատ հաճախ դրամատերերի ու գյուղացիների միջև հանդես էին գալիս միջնորդներ, որոնք ավելի էին բարձրացնում վարձակալման գները։ Պետական հողերը չէին անցնում անմիջապես գյուղացիների ձեռքը նախ այն պատճառով, որ պաշտոնյաները շահադիտական նպատակներով դրանք տալիս էին դրամատերերին, երկրորդ՝ աճուրդի ժամանակ գյուղացիները պարզապես անկարող էին մրցել դրամատերերի հետ։ 80-ական թվականների կեսերին

---

54 ՏԵՐ Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 14, գ. 29, թ. 61 (այսուհետև ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ)։

55 ՏԵՐ նույն տեղում, թ. 63—64։

56 ՏԵՐ ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 396, ց. 2, գ. 1160։ «Всеподданнейший отчет о состоянии Карсской области за 1884 г», Приложение № 11.

57 ՏԵՐ ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 49/113, ց. 2, գ. 513, թ. 169—176։

արդեն կապալառուների ձեռքում էր պետական վարձակալային հողերի մեծ մասը[58]։

Արևելյան Հայաստանում կալվածատերերի դասակարգը բաղկացած էր աղաներից, բեգերից, մուլքադարներից և թիուլդարներից։ Դրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում մուլքադարները, ապա՝ բեգերն ու աղաները և վերջում՝ թիուլդարները։ Մուլքադարական հողատիրությունը հաստատված էր Արարատյան դաշտում, Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի և Նոր Բայազետի գավառներում, թիուլդարականը՝ Երևանի, Էջմիածնի գավառներում, ինչպես և Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի ու Նոր Բայազետի գավառների որոշ շրջաններում, իսկ բեգական-աղայական հողատիրությունը՝ Շուշիի, Զանգեզուրի գավառներում, Ղազախի, Շամշադինի, Լոռիի շրջաններում և աննշան չափով՝ Սևանի ավազանում։ Ֆեոդալական հողատիրության այս ձևերն իրարից տարբերվում էին գերազանցապես գյուղացիներից վերցրած ռենտայի չափերով և նրանց նկատմամբ գործադրած արտատնտեսական հարկադրանքի եղանակներով։ Արևելյան Հայաստանում կալվածատերերը բաժանված էին «բարձր դասին պատկանող» և «բարձր դասին չպատկանող» կարգերի։

1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրության կիրառման ժամանակ, օգտվելով իշխանությունների պաշտպանությունից, կալվածատերերը շատ տեղերում գյուղացիական հողաբաժիններից բազմաթիվ կտորներ զավթեցին և կցեցին իրենց տնտեսություններին։ Նույնիսկ Երևանի նահանգապետը գտնում էր, որ այդ անողոք զավթումները գյուղացիության համար ծանր դրություն են ստեղծում[59]։ Կալվածատերերը գյուղացիների հողերի հետ միասին բռնագրավում էին նաև ոռոգող ջուրը։

Կտրատելով ու հափշտակելով գյուղացիական հողաբաժինները, կալվածատերերն ամենուրեք ընդարձակեցին իրենց հողատարածությունները։ Սակայն 80—90-ական թվականներին ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով նրանց մի մասը վաճառեց իր տիրույթները։ Կալվածատիրական հողատիրությունը 1870-ական թվականներից մինչև 1890-ական թվականների կեսերը 391411 դեսյատինից իջավ 264116 դեսյատինի։ Այնուամենայնիվ, Արևելյան Հայաստանում այդ հողատիրությունը դեռ զգալի էր։ Կալվածատիրական հողերի մեծ մասը գտնվում էր Զանգեզուրի, Շուշիի ու Ղազախի գավառներում ու Լոռիի գավառամասում։

Արևելյան Հայաստանում գերակշռում էր մանր կալվածատիրական հողատիրությունը։ 1894 թ. աղայական-բեգական երեք խոշոր շրջաններում (Զանգեզուրի, Ղազախի և Շուշիի գավառներում) կար 1533 տիրույթ, որոնցից 1191-ի տարածությունը չէր անցնում 50-ական դեսյատինից։ Միայն 56 տիրույթներից յուրաքանչյուրի տարածությունն էր կազմում 500-ական և ավելի դեսյատին[60]։ Իբրև կանոն կալվածատերերը տիրում էին ամենաբերրի հողերին։ Կալվածատերերի մի մասը հարկադիր աշխատանքի հետ միասին օգտագործում էր նաև վարձու աշխատանքը։ Բայց նրանց մեծ մասը իր հողերը տալիս էր մշակելու գյուղացիներին[61]։

---

58 Տե՛ս «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. I, Тифлис, 1885, стр. 35; т. III, ч. I, стр. 72.

59 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1268, ց. 21, գ. 199, թ. 44։

60 Տե՛ս «Сборник статистических данных...», стр. 87—101.

61 Տե՛ս նույն տեղում, Приложение 4, стр. 25, 86.

Կալվածատիրական գյուղացիների տնտեսությունը 70-ական թվականներին հասնում էր 40850-ի, այսինքն կազմում էր ամբողջ գյուղացիության մոտ 28 տոկոսը։ Նրանք հայտնի էին մուլքադարական, պետական մուլքադարական, թիուլգարական, վանքապատկան, թիուլամուլքադարական (Երևանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի և Նոր Բայազետի գավառներում), բեգական, աղալարական, մելիքական (Զանգեզուրի, Շուշիի, Ղազախ-Շամշադինի գավառներում), խիզանական (Լոռիում) և այլ անուններով։ 1870 թ. ռեֆորմից հետո այդ գյուղացիների մեծ մասը պաշտոնապես արդեն կոչվում էր «ժամանակավոր պարտապան», քանի որ մինչև իրենց հողաբաժինների փրկագնումը պարտավոր էր կատարել մի շարք կալվածատիրական պարտավորություններ։

Ռեֆորմը չբարելավեց կալվածատիրական գյուղացիների ո՛չ տնտեսական և ո՛չ էլ քաղաքական դրությունը։ 70-ական թվականների սկզբներին յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսություն ուներ Զանգեզուրի գավառում 3,53, Ղազախի գավառում՝ 3,24, Երևանի գավառում՝ 4,97, Նախիջևանի գավառում՝ 6,91, Նոր Բայազետի գավառում՝ 14,17, Սուրմալուի գավառում՝ 9,10, Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ 3,48, Էջմիածնի գավառում՝ 7,13 դես. տնամերձ, այգի, շրարբի ու անջրդի վարելահող[62]։

Այսպիսով, համարյա ամենուրեք գյուղացիներն ստացան 3—4 անգամ պակաս հողաբաժին, քան հայտարարվում էր 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությամբ։ Երկրի մի շարք շրջաններում կալվածատիրական գյուղացիների հողաբաժինն ավելի քիչ էր, քան պետական գյուղացիներինը։

Ի տարբերություն պետական գյուղացիների, որոնք իրենց վարելահողերից օգտվում էին գերազանցապես համայնական կարգով, կալվածատիրական գյուղացիները օգտվում էին ծխային կարգով։ Այդ հանգամանքը, անշուշտ, նպաստում էր հողի ներքաշմանը ապրանքակապիտալիստական հարաբերությունների ոլորտը։ Սակայն արտատնտեսական հարկադրանքի բազմաթիվ ձևերը («ժամանակավոր պարտապան» հարաբերությունները, համապարտ երաշխավորությունը, կալվածատիրոջ միջամտությունը գյուղացիների տնտեսական գործերին և այլն), որոնք պահպանվել էին ետռեֆորմյան տարիներին, լրջորեն խոչընդոտում էին գյուղում բուրժուական հարաբերությունների զարգացմանը։

Ցարական կառավարությունը 80—90-ական թվականներին մի շարք արենքներ ընդունեց կալվածատերերի և գյուղացիների փոխհարաբերությունների մասին։ 1879 թ. կանոններով կալվածատերերի հողերի վրա ապրող գյուղացիների հարկերն ու պարհակները վեր էին ածվում դրամականի։ Իսկ այնտեղ, որտեղ գյուղացիների մշակած հողերը պատկանում էին թե պետությանը և թե կալվածատերերին, կանոնագրեր կնքելիս պետք է մասնակցեր նաև պետության ներկայացուցիչը։ 1887 թ. դեկտեմբերի 15-ի օրենքի համաձայն, եթե «բարձր դասին» չպատկանող կալվածատերերի հողերի վրա ապրող գյուղացիները տեղափոխվեն «բարձր դասին» պատկանող կալվածատերերի հողերը, ապա վերջիններս չպետք է ավելացնեին նրանց հարկերի ու պարհակների չափերը։ 1889 թ. հրատարակված կանոններով այդպիսի գյուղացիներին նույնիսկ իրավունք էր տրվում պահանջել, որ իրենց հողաբաժիններն ավելացվեն այնքան, որ ամեն մի արական շնչին, անկախ տարիքից, հասնի

62 Տե՛ս «Сборник статистических данных...», Приложение IV, стр. 18—25, 86—87.

հինգ դես. հող։ Այս բոլոր օրենքները, կալվածատիրության շահերը պաշտպանելով հանդերձ, ճանապարհ էին հարթում ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման համար։

Եռաեֆորյան տարիներին Արևելյան Հայաստանում պետական ու կալվածատիրական հողատիրության կողքին պահպանվել էր նաև վանական-եկեղեցական հողատիրությունը՝ ընդգրկելով 140.000 դես. հող։ Բացի Արևելյան Հայաստանից, էջմիածինն ընդարձակ կալվածքներ ուներ Վրաստանում ու Ադրբեջանում, ինչպես նաև Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում։

1870 թ. գյուղացիական ռեֆորմը 1879 թ. դեկտեմբերի 13-ին տարածվեց Թիֆլիսի նահանգի Ախալցխայի, 1882 թ. դեկտեմբերի 31-ին՝ Ելիսավետպոլի նահանգի հայկական վանական-եկեղեցական, իսկ 1886 թ. դեկտեմբերի 3-ին՝ Գեղարդի վանքի ու Նախիջևանի Կարմիր վանքի գյուղերի վրա։ Սակայն դա չվերաբերվեց Երևանի նահանգում գտնվող էջմիածնապատկան գյուղերին։ Վանքը եռաեֆորյան տարիներին շարունակում էր այդ գյուղերի բնակիչների ֆեոդալական շահագործումը։ 1886 թ. էջմիածինը Երևանի նահանգում ուներ 22000 դես. հող և հինգ գյուղ՝ 8435 բնակիչով։ Այդ հողերից գյուղացիներին իբրև հողաբաժին տրվել էր 12 հազ. դեսյատինը, կամ շնչին՝ միջին հաշվով 1,4 դես. ամեն տեսակ հող։

Կալվածատիրական հողատիրությունը ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում խոչընդոտում էր հասարակության տնտեսական առաջընթացը։

Օսմանյան կայսրության 1858 թ. ապրիլի 22-ի հողային օրենքով երկրի բոլոր հողերը բաժանվում էին հինգ կատեգորիաների՝ արազի-մեթրուքե, արազի-մեվաթ, արազի-միրի, վակֆային և մուլքային։

Արազի-մեթրուքեի մեջ մտնում էին ամառային ու ձմեռային արոտավայրերը (յայլաներն ու կշլակները), անտառները, շուկաները, փողոցները, քարհանքերը, սրբավայրերը և այլն, իսկ արազի-մեվաթ հողերի մեջ՝ գյուղից կես ժամ հեռավորության վրա գտնվող տարերը, մացառուտները ու ճահիճները։ Ի տարբերություն արազի-մեթրուքեի, այս հողերը կարող էին անցնել անհատական օգտագործման. եթե մեկը մաքրում էր քարերը կամ չորացնում ճահիճները և այդպիսով մեռյալ հողամասը դարձնում պիտանի, իրավունք ուներ մեկ, իսկ եթե շատ աշխատանք էր թափել, նաև երկու տարի օգտվելու դրանից, առանց պետությանը որևէ տուրք վճարելու։ Այնուհետև յուրացված հողն անցնում էր արազի-միրի հողերի շարքը և օգտագործվում սրանց համար սահմանված կարգով։

Արազի-միրին գերազանցապես վարելահողերն ու մարգագետիններն էին։ Եթե մեկը ցանկանում էր հող ձեռք բերել, դիմում էր տեղական իշխանություններին, որոնք հանձնարարում էին իրենց ենթակա պաշտոնյաներին՝ չափել հողամասը, որոշել նրա սահմանները, գնահատել այն և կատարել անհրաժեշտ գրանցումներ։ Այնուհետև առաջարկվում էր դիմողին՝ մուծել պետական դրամարկղ սահմանված գումարը, որից հետո նրան տալիս էին անդորրագիր (կոչան)։ Դա պայմանագրի նախնական ձևն էր։ կազմվում էր երեք օրինակից, որոնցից մեկը տրվում էր դիմողին, երկրորդը մնում էր գավառի խորհրդում, իսկ երրորդն ուղարկվում էր Կոստանդնուպոլիս՝ բարձրագույն

իշխանություններին։ Հաստատման դեպքում դիմողին տրվում էր գնման կայքագիր (թափու), որը պայմանագրի ավարտված ձևն էր։

Կայքագիր ունեցողը օգտվում էր հողամասից ցմահ և ժառանգաբար. համապատասխան իշխանությունների թույլտվությամբ կարող էր բաժանել այն իր հարազատների և որդիների միջև, նվիրել, գրավ դնել, վաճառել, նրա վրա շենքեր կառուցել, ծառեր տնկել և այլն։

Մուլքային հողերը կազմում էին առանձին անհատների սեփականությունը։ Տերերը իրավունք ունեին դրանք վաճառել, գրավ դնել կամ ժառանգել։ Մուլքային հողերը կարող էին անցնել արազի-միրի հողերի շարքը, եթե նրանց

Կարինի ընդհանուր տեսարանը

տերերը մեռնում էին անժառանգ, բայց արազի-միրի հողերն էլ իրենց հերթին կարող էին անցնել մուլքային հողերի շարքը, եթե նրանց տիրողները, իշխանությունների թույլտվությամբ, կառուցում էին շենքեր կամ գցում այգիներ։

Վակֆային հողերը մահմեդական հոգևոր հաստատության անձեռնմխելի ունեցվածքն էին։ Դրանք չէին կարող լինել մասնավոր սեփականություն, գնվել կամ վաճառվել։ Այդ հողերը տրվում էին գյուղացիներին վարձակալությամբ, իսկ եկամուտը հատկացվում էր կրոնական հաստատություններին։

Ինչ վերաբերում է հայոց վանական-եկեղեցական հողատիրությանը, ապա թուրքական կառավարությունն այն համարում էր անժառանգ (մահլուլ) և չէր արգելում, եթե մեկը փորձեր սեփականացնել այն։ Վանքերի ու եկեղեցիների կալվածքների ընդհանուր ղեկավարությունը գտնվում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ձեռքում։ Դրանց անմիջական կառավարիչները գավառների հոգևոր առաջնորդներն ու վանքերի միաբաններն էին, որոնք, օգտվելով սուլթանի թողտվությունից, վանական հողերը ձևակերպում էին իրենց անուններով։

Այսպիսով, թանզիմաթի տարիներին հրապարակված թուրքական հողային օրենքը չէր ոչնչացնում միջնադարից եկող պետական, մասնատիրական և վանքապատկան-մզկիթապատկան հողատիրություններ։ Դրանցից տիրապետողն Արևմտյան Հայաստանում աղայական-ֆեոդալական հողատիրությունն էր, որը բացատրվում է ոչ միայն ապրանքադրամական հարաբերությունների թույլ զարգացումով, այլ նաև թուրքական կառավարության ազգահալած քաղաքականությամբ։ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Աբդուլ Համիդ II-ը, նպատակ ունենալով ամրապնդել իր սոցիալական հենարանը, սրել հայ-քրդական հակասությունները և օգտագործել քուրդ աղաների նյութական ու ռազմական հնարավորություններն ընդդեմ արևմտահայ բնակչության ազատագրական շարժումների, համալրեց ֆեոդալների դասակարգը և նպաստեց նրա հզորացմանը։ Ֆեոդալների դասակարգը մասամբ ամրապնդվեց թանզիմաթի տարիներին Արևմտյան Հայաստանից արտաքսված աղաներին ու նրանց ժառանգորդներին կրկին ետ վերադարձնելու, իսկ ավելի շատ «համիդիե գնդեր» («համիդիե») կազմակերպելու ճանապարհով։ Սուլթանն արտոնություններ էր տալիս այդ գնդերը մտնող քրդական ցեղապետերին ու խրախուսում, որ բռնագրավեն հայկական հողերը։ XIX դարի վերջին, հատկապես 90-ական թվականների ջարդերի տարիներին, աղաները վեց նահանգներում հայ գյուղացիներից բռնագրավեցին 1.030.000 օրավար (741.600 հեկտար) հող, որից 100.000 օրավարը՝ Կարինի, 200.000-ը՝ Խարբերդի, 80.000-ը՝ Սեբաստիայի, 200.000-ը՝ Դիարբեքիրի, 100.000-ը՝ Վանի, 350.000-ը՝ Բիթլիսի նահանգներում[63]։ Աղաները բռնագրավեցին նաև քուրդ ու թուրք գյուղացիների հողերը և ամրապնդեցին իրենց տնտեսական հզորությունն ու քաղաքական ազդեցությունը։

Քրդական ցեղապետերից շատերը կատարում էին աշխարհիկ ու հոգևոր առաջնորդի դեր։ Նրանք ունեին զգալի թվով ռազմիկներ (զուլամներ), որոնց օգտագործում էին նոր հողեր ու գյուղեր բռնագրավելու, խաղաղ բնակիչներին թալանելու և նրանց ազատագրական շարժումները ճնշելու համար։ Զուլամները ցեղապետի «հավատարիմ գերիներն են կամ կույր գործիքները,— ասված է վավերագրերից մեկում,— թե հրամայե զարնել, կը զարնեն, կողոպտել՝ կը կողոպտեն, սպանել՝ կը սպաննեն և այլն։ Սոքա գրեթե ոչ բնավ երկրագործությամբ և արհեստով կը զբաղին, և ոչ իսկ շատ տեղեր հաստատ բնակութիւն ունին, այլ զեն ի ձեռին կը շրջին ամենուրեք... կը հափշտակեն երկրագործ հայ ժողովրդեան պարէնը, կգողնան նոցա դուարը, կայրեն նոցա ցորենի օրաները և խոտի դէզերը, և կը բռնաբարեն նոցա պատիւն ու կյանքը»[64]։

Թուրքական կառավարությունն ուղղակի և անուղղակի միջոցներով արգելակում էր քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին, անցնել հողատերերի շարքը։ Եթե 80-ական թվականներին հատկապես Վասպուրականում ու Խարբերդում որոշ թվով հայեր ձեռք էին բերել հողային կալվածքներ, ապա 90-ական թվականների ջարդերի տարիներին նրանք կամ բնաջնջվեցին, կամ զրկվեցին այդ կալվածքներից։

---

63 Տե՛ս Գ. Տեր-Կարապետյան, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներում մեր, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 43—44։

64 Լեո, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 143։

Գյուղացիների հողերը բռնագրավելիս աղաները նրանց մի մասին հողաբաժիններ հատկացրին՝ նպատակ ունենալով իրենց ապահովել մշտական աշխատուժով։ Սակայն գյուղացիների զգալի մասին նրանք զրկեցին հողից։ Դրա հետևանքով աճեց հողազուրկ գյուղացիների զանգվածը՝ մարաբա ընդհանուր անունով[65]։ Այս գյուղացիների մի մասը վարձվում էր հողատերերի ու հարուստների մոտ և այդպիսով հիմք դնում բատրակների կամ գյուղական պրոլետարների բանակին։ Բայց նրանց ճնշող մեծամասնությունը ենթարկվում էր ֆեոդալական շահագործման։

Արևմտյան Հայաստանում մարաբաների մի մասն ուներ բանող անասուններ և երկրագործական գործիքներ, իսկ մյուսը՝ ոչինչ չուներ։ Նրանք վարձակալում էին աղաների հողը տարբեր պայմաններով. մի դեպքում աղայից վերցնում էին միայն հող, մի այլ դեպքում՝ նաև սերմացու, երրորդում՝ նաև եզներ ու գյուղատնտեսական գործիքներ։ Աղաների ու մարաբաների հարաբերությունները հաճախ վեր էին ածվում իսկական ճորտական հարաբերությունների։ Կալվածատերերը ոչ միայն արգելում էին իրենց մարաբաների տեղաշարժերը, այլև նրանց վաճառում ու գնում էին, նույնիսկ սպանում։ Ականատեսների վկայությամբ Տարոնում աղաները «սկսան իրենց մրիպա՝ ճորտ հայերը իրարու ծախել կամ նուիրել»[66]։ Մարաբաները համարյա ճորտական կացության մեջ էին գրված նաև Խարբերդի դաշտում ու այլ վայրերում[67]։

Սուլթանական կառավարության վարած քաղաքականության հետևանքով երկրի մի շարք շրջաններում արևմտահայ այն գյուղացիները, որոնք XIX դարի կեսերին ազատ էին ֆեոդալական կախումից, մեծ մասամբ ընկան այծների ու բեյերի իշխանության տակ և դարձան կիսազատներ, իսկ կիսազատները՝ ճորտեր։ Իշխանություններն ու աղաները ուղղակի արգելում էին հայ գյուղացիների տեղափոխությունները։ Եթե պատահում էր, որ գյուղացիները հեռանում էին առանց աղայի գիտության, ապա բռնությամբ ետ էին վերադարձվում ու պատժվում։ 1891 թ. մարտի 22-ին Կարինի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը Կ. Պոլսի իր դեսպանին գրում էր. «Տեղական իշխանությունները Ալաշկերտի հայերից ոչ մեկին թույլ չեն տալիս հեռանալու գավառի սահմաններից և նույնիսկ անցնելու մի գյուղից մյուսը»[68]։

Սակայն XIX դարի վերջին հողային հարաբերությունները տարբերվում էին միջնադարյան ֆեոդալական հարաբերություններից։ Եթե առաջ Արևմտյան Հայաստանում տիրապետում էր ռազմալենային հողատիրությունը, ապա այժմ զարգանում էր կալվածատիրական հողատիրությունը, որն արդեն ներգրավվել էր ապրանքադրամական հարաբերությունների մեջ։ Աղաները կապվում էին շուկայի հետ։ Նրանք վաճառում էին գյուղատնտեսական մթերքներ կապիտալ շահելու, իսկ գյուղացիները՝ հարկերը վճարելու համար։

Արևմտյան Հայաստանում մասնատիրական ֆեոդալական հողատիրությունից բացի նշանակալի հողային տարածություններ ունեին նաև կրոնական

---

65 Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Երևան, 1965, էջ 216—217։

66 Սարգիս և Միսակ Բեյյան, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, խմբագրեց Աղան Տարօնեցի, Դահիրէ, 1962, էջ 9։

67 Տե՛ս А. М. Колюбакин, Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. III, ч. 1, Тифлис, 1891, стр. 386—389.

68 ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1889—1894, գ. 1630, թ. 90—91։

հաստատությունները։ Վանի նահանգի ս. Խաչ վանքը 70—80-ական թվականներին ուներ 12 արտ, այգիներ ու պարտեզներ, ս. Վարագա վանքը՝ 150 դեսյատին վարելահող, մեծ քանակությամբ անասուններ։ Ընդարձակ տարածություններ ունեին նաև ս. Նարեկա, ս. Առաքելոց, ս. Կարապետ, ս. Հովհաննես, ս. Սորսորու, ս. Դատեմի, ս. Աստվածածնի Կարմիր ու այլ վանքեր[69]։

1890-ական թվականներին աղաները ձեռնամուխ եղան վանքապատկան հողերի բռնագրավմանը։ Նրանք քանդում ու ավերում էին վանքերն ու եկեղեցիները[70], հաճախ էլ դարձնում իրենց հարկատուն։ Հարկ է նկատել, որ հայոց հողերի եկամուտների հաշվին էին պահվում ազգային դպրոցներն ու կուլտուր-լուսավորական հաստատությունները։

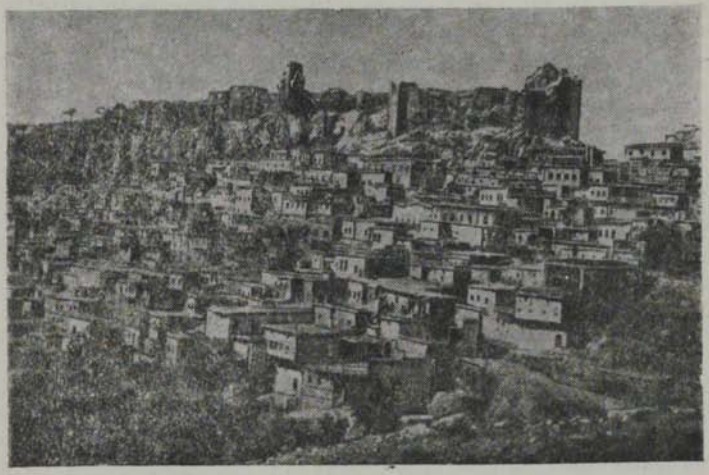

Խարբերդի ընդհանուր տեսարանը

XIX դարի 60—70-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում պետական հողերն զգալի տարածություններ էին զբաղեցնում, սակայն հաջորդ տասնամյակներում աղաների հափշտակումների հետևանքով դրանք խիստ նվազեցին և մի շարք գավառներում բոլորովին անհետացան։ 1899 թ. «Մուրճը» գրում էր, որ Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում «պետական ազատ հողեր շատ քիչ կան, կարելի է ասել, թե բոլորովին չեն մնացել, որովհետև դրանց մեծ մասը օրինական թէ անօրեն ճանապարհներով զանազան թիւրք ու չերքեզ բեգերի ու աղաների ձեռքն են անցել, նրանց սեփականությունը դարձել»[71]։

69 Տե՛ս Մ. Միրախորյան, Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառս Արևելյան Տաճկաստանի, մասն Բ, էջ 84, մասն Դ, էջ 175, Ա-Դ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 23—24, 56, Հ. Ոսկյան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940, մասն Ա, 1942, մասն Բ։

70 «Բյուզանդիոն», 1908, հոկտեմբերի 9 (N 3660)։

71 «Մուրճ», 1899, N 10, էջ 1209։

Պետական հողերի վրա բնակվող գյուղացիները 1858 թ. հողային օրենքով իրենց հողաբաժինների համար պարտավոր էին ունենալ կայքագիր, բայց պաշտոնյաների չարաշահումների պատճառով երկար տարիներ չէին կարողանում ձեռք բերել այն։ 1867 թ. մայիսի 21-ին սուլթան Աբդուլ Ազիզը հատուկ օրենքով պարտադրեց գյուղացիներին՝ վճարել պետությանն իրենց եկամտի 15%-ը և ստանալ կայքագիր։ 1872 թ. կառավարությունն առաջարկեց ստուգել կայքագրերը և շունեցողներին պարտադրեց ձեռք բերել դրանք։ Դա, անշուշտ, նպատակ ուներ ոչ այնքան իրավականորեն ձևակերպել գյուղացիների հողաբաժինների չափը, որքան մեծացնել պետության եկամուտները։

Թուրքական իշխանությունների անմիջական միջամտությամբ ու հարկադրանքով 70—90-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիների միայն մի մասը կայքագրեր ձեռք բերեց։ 1880-ական թվականների սկզբներին Գ. Սրվանձտյանցը նշում էր, որ Դիարբեքիրի նահանգում «քիչ հողեր կան թափու եղած ժողովրդեան վրա», իսկ Զարսանջակում «միայն Մեծկերտը և Աղճով գեղերու հայք և շնչին մաս մ'ալ բերդակցիք իրենց վրայ թափու ունին»[72]։

Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիները վարելահողերից, այգիներից ու բանջարանոցներից օգտվում էին ծխական, իսկ արոտավայրերից համայնական կարգով։

Սուլթանական կառավարության քաղաքականության հետևանքով արևմտահայ գյուղացիության մեծամասնությունը առավելապես կախյալ և մի զգալի չափով ճորտական վիճակում տառապում էր ֆեոդալական կապանքներում։ Ֆեոդալական կախումից ազատ գյուղացիների թիվը քիչ էր։

Հարկերն ու պարհակները։ Ցարական կառավարությունը, տեղական կալվածատերերն ու կրոնական հաստատությունները հավաքում էին գյուղացիներից զանազան հարկեր ու տուրքեր, ինչպես նաև ստիպում նրանց կատարել պարհակներ ու աշխատավճարներ։ Կառավարությունը գյուղացիներից վերցնում էր պետական հարկեր (ծխահարկ, հողահարկ) և երկրային տուրք (земский сбор), ապա հարկադրում նրանց վճարել հասարակական հարկեր՝ գյուղի վարչական ապարատի (տանուտիրոջ, նրա օգնականների, գրագրի, ցրիչի), ինչպես նաև քահանայի, գիշերային պահակի ու հանդապահի պահպանման համար։ Երկրի տարբեր շրջաններում այդ հարկերի չափերը տարբեր էին. 80-ական թվականների կեսերին յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսություն Աչեքսանդրապոլի գավառում վճարում էր 3,50 ռուբ. պետական հարկ, 5,75 ռուբ. երկրային տուրք և 3,87 ռուբ. հասարակական հարկ, իսկ Երևանի գավառում համապատասխանաբար՝ 5,96 ռուբ., 6,82 ռուբ. և 3,28 ռուբ.։ Նրանք կատարում էին բազմաթիվ նախատեսված և չնախատեսված հարկադիր աշխատանքներ (ճանապարհների կառուցում, պաշտոնյաներին, զինվորականներին, ոստիկաններին բնակարանի ու փոխադրական միջոցների հատկացում և այլն)։[73]

---

72 Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 141, 191։

73 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 396, ց. 2, գ. 1160։ Տե՛ս «Приложение к записке уполномоченного министра государственных имуществ на Кавказе Я. С. Медведева, представленной в комиссию по составлению проекта законоположений о поземельном устройстве государственных поселян Закавказского края».

Պետական հարկերն իրավականորեն բաշխվում էին ըստ հողի պտղաբերության. նահանգը բաժանվում էր գոտիների և սահմանվում էր դրանցից յուրաքանչյուրի հարկի չափը։ Գործնականում այդ սկզբունքը տնտեսարվում էր, և հարկերը բաշխվում էին կամայականորեն։ Երբեմն երկրամասի սակավաբեր շրջանները ևս դրվում էին ծանր հարկերի տակ[74]։

Հարկային լուծը համարյա ամբողջովին ընկած էր գյուղացիության վրա։ XIX դարի 80-ական թվականների կեսերին Զանգեզուրի գավառում կալվածատերերը 17 դես. հողի համար վճարում էին մեկ ռուբլի, իսկ գյուղացիները 1 դես. հողի համար՝ 1 ռուբ. 50 կոպ.։ Այդ ժամանակամիջոցում Երևանի նահանգում ու Զանգեզուրի գավառում հարուստ գյուղացիների վճարած հարկերն ու տուրքերը կազմում էին նրանց ծախսերի 2,2%-ը, այն դեպքում, երբ միջակներինը կազմում էր 5%-ը, իսկ չունևորներինը՝ 18,4%-ը։

Ինչպես երկրամասի այլ շրջաններում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում ցարիզմը շարունակում էր բարձրացնել հարկերը և միայն հինգ տարվա ընթացքում (1871—1876) Երևանի գավառում յուրաքանչյուր ընտանիքի տուրքը 5 ռուբ. 61 կոպ.-ից հասավ 6 ռուբ. 47 կոպեկի[75]։

1887 թ. Կարսի մարզում կառավարությունը տասանորդը փոխարինեց բդամահարկով և 16 տարվա ընթացքում (1884—1900) հարկային գանձումները 277.696 ռուբլուց հասան 377.952 ռուբլու[76]։ 1890 թ. երկրային տուրքը տարածվեց նաև Արևելյան Հայաստանի այն մասի վրա, որը մինչ այդ ազատ էր դրանից։ Իշխանությունները ուղղակի հարկերի հետ բարձրացնում էին նաև անուղղակի հարկերը՝ ծխախոտից, սպիրտային խմիչքներից, աղից ու այլ առարկաներից գանձվող գումարները։ Արևելյան Հայաստանում գյուղացիների հարկերը հետզհետե բարձրանում էին, իսկ հողաբաժինները կամ մնում էին անփոփոխ, կամ բնակչության բնական աճի և այլ հանգամանքների հետևանքով փոքրանում էին։ Հարկային հարստահարումը հանգեցրել էր այն բանին, որ շատ հաճախ շինականները հողաբաժնի համար վճարում էին ավելի, քան նրանց եկամուտներն էին։

Գյուղացիների դրությունը վատթարանում էր նաև նրանով, որ ցարական պաշտոնյաները պետական հարկերը հավաքելիս թույլ էին տալիս զանազան չարաշահումներ։ Նրանք գյուղացիներից ավելին էին վերցնում, քան սահմանված էր օրենքով։ Հարկային հարստահարությունները և պաշտոնյաների չարաշահումները տնտեսապես բայքայում էին գյուղացիներին[77]։ Ավելի ծանր էր կալվածատիրական գյուղացիների վիճակը։ Պետական հարկերն ու տուրքերը վճարելուց բացի, նրանք ստիպված էին կատարել «իրենց» մուլքադարների, թիուլդարների, մելիքների, բեգերի ու աղաների օգտին սահմանված բոլոր վճարումները։

Համաձայն 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրության, գյուղացիները մուլքադարներին պետք է վճարեին բահրա՝ գյուղատնտեսական մթերքների 4/30-ը և գրամ՝ յուրաքանչյուր 10 բաթման (360 քառ. սաժեն) բանջարանոցի համար

---

74 Տե՛ս «Материалы...», т. I, стр. 572—573.

75 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊԱ, ֆ. 1268, ց. 19, գ. 62, թ. 75—78.

76 Տե՛ս «Всеподданнейший отчет о состоянии Карсской области за 1884 г.», Приложение № XI, «Обзор Карсской области за 1900 г.», стр. 11.

77 Տե՛ս Մ. Եգանյան, Հայաստանի ետռեֆորմյան ազրարային հարաբերությունները, Երևան, 1964, էջ 106—110։

80 կոպ., այգու համար՝ 1 ռուբ. 20 կոպ., կամ՝ ամեն մի դեսյատին բանջարանոցի համար՝ 3 ռուբ. 20 կոպ., իսկ այգու համար՝ 4 ռուբ. 80 կոպ.։ Նույն կանոնադրությամբ գյուղացիները բեգերին ու աղաներին պետք է վճարեին մալշահաթ՝ իրենց գյուղատնտեսական մթերքների $^1/_3$-ը և կոռ՝ տարվա մեջ ութ օր աշխատեին նրանց համար կամ դրա դիմաց պետք է (փոխադարձ համաձայնության դեպքում) դրամ տային. բեգերին՝ յուրաքանչյուր դեսյատին պիտանի հողի համար 30 կոպ., իսկ աղաներին ու մելիքներին՝ 15 կոպ.։ 1875 թ. կանոններով շինականները թիուլդարներին պետք է վճարեին բնավճար ռենտա՝ իրենց գյուղատնտեսական մթերքների $^1/_3$-ը և դրամավճար ռենտա՝ յուրաքանչյուր տնտեսությունից տարեկան 2 ռուբ. 50 կոպ.։ 1877 թ. կանոններով գյուղացիները «բարձր դասին» չպատկանող հողատերերին պետք է վճարեին փոխադարձ համաձայնությամբ, իսկ հակառակ դեպքում՝ հաշտարար միջնորդի որոշումով։

Սակայն հողատերերը չէին բավարարվում 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությամբ սահմանված չափերով։ Հենվելով իրենց տնտեսական ուժի վրա և օգտվելով տեղական իշխանությունների պաշտպանությունից, հաճախ նրանք պահանջում էին գյուղացիներից ավելին և ստիպում տալ զանազան «նվերներ»։

Հողատերերը շահագործում էին գյուղացիներին նաև կապալային եղանակներով, իրենց հողերը վարձակալության տալով նրանց։ Այդ հողերը տարբեր տեղերում հանձնում էին տարբեր պայմաններով։ Երբեմն տալիս էին աշխատավճարով այն պայմանով, որ գյուղացիները մշակեն նրանց վարձակալությամբ չտրված հողերը։ Կալվածատերերը երբեմն գյուղացիներից վերցնում էին գյուղատնտեսական մթերքներ (Սուրմալուի գավառում՝ բերքի $^1/_2$—$^1/_4$-ը, էջմիածնի գավառում՝ $^4/_{30}$-ը, Երևանի գավառում՝ $^1/_2$—$^1/_6$-ը և այլն)։ Շատ դեպքերում նրանք վերցնում էին անգամ հարգ։ Եթե հողատերերը հողի հետ միասին տալիս էին նաև սերմացու կամ անասուններ, ապա ստանում էին ավելի մեծ բաժին և վերցնում էին նաև դրամ։ 1887 թ. նրանք մեկ դեսյատին միջին պտղաստվությամբ հողի համար վերցրին Երևանի գավառում՝ 10, էջմիածնի գավառում՝ 15 ռուբ.։ Վերջապես, հողատերերը գյուղացիներից տուրք էին վերցնում խառը ձևով՝ ինչպես աշխատավճարով, այնպես էլ արդյունավճարով ու դրամավճարով։ Այդ բոլոր ձևերից ամենածանրը բնավճարն էր, որը դրամավճարի համեմատությամբ մոտ երկու անգամ թանկ էր նստում շինականների վրա։

Եռուֆորմյան տարիներին ծանր հարստահարման էին ենթարկվում հայկական վանքապատկան ու եկեղեցական գյուղացիները։ 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը տարածվեց Թիֆլիսի Նահանգի Ախալցխայի գավառի, Ելիսավետպոլի Նահանգի, Գեղարդի վանքի ու Նախիջևանի Կարմիր վանքի հայկական վանքապատկան գյուղերի վրա։ Նրանց բնակիչներին պարտադրվեց հայոց կրոնական հաստատություններին օգտին կատարել այն վճարումները, ինչ կատարում էին Երևանի, Ելիսավետպոլի ու Բաքվի նահանգների կալվածատիրական գյուղացիները։ Մայիսի 14-ի ռեֆորմը չկիրառվեց էջմիածնի վանքապատկան հինգ գյուղերում (Վաղարշապատ, Օշական, Եղվարդ, Մաստարա, Մուղնի)։ Այդ գյուղերի բնակիչները դեռևս 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրության համաձայն, «ազատված էին» արքունական հարկերից։ Կառավարությունը թաղաքական որոշ նկատառումներով իրավունք էր տվել էջմիածնի վանքին՝ իր օգտին հավաքել նաև այն հարկերն ու տուրքերը, որոնք վան-

քապատական գյուղացիները պետք է տային պետությանը։ Էջմիածնի վանքը, օժտված լինելով մուլքադարական ու թիուլդարական իրավունքներով, յուրաքանչյուր տարի իր գյուղերից վերցնում էր՝ իբրև մուլք նրանց գյուղատնտեսական մթերքների $^{4}/_{30}$-ը, իբրև թիուլ՝ $^{3}/_{30}$-ը, այգիների յուրաքանչյուր սոմարից՝ (1 սոմարի վրա ցանվում էր 10 բաթման, իսկ բաթմանը 10 ֆունտ է) 1 ռ. 20 կոպ., բոստանների սոմարից՝ 80 կոպ. և դրամական հարկ՝ ամեն մի տնտեսությունից 4 ռ. 25 կոպ.։ Այդ բոլորից բացի պարտադրում էր գյուղացիներին կատարել նաև զանազան աշխատավճարներ։ Հոգևորականությունը հարբստահարում էր գյուղացիության նաև մյուս զանգվածներին՝ ինչպես պետական, այնպես էլ կալվածատիրական շինականներին։

XIX դարի վերջին հարկային հարստահարման էր ենթարկվում նաև Արևելյան Հայաստանի քաղաքային բնակչությունը։ 1843 թ. հունվարի 26-ի գործող օրենքի համաձայն հարկային միավոր համարվող ծխից գանձվում էր տարեկան ավելի քան 2 ռուբլի։ Քաղաքային բնակիչներից հավաքվում էր նաև երկրային տուրք, որն արտահայտվում էր ինչպես դրամով, այնպես էլ աշխատավճարով։ Իշխանությունները հարկի տակ էին դրել նաև բնակարանները, այգիները, բանջարանոցները, արհեստագործական ու առևտրական կրպակները և այլն։ Դրանց մեջ միայն ծխահարկն էր կայուն, իսկ մյուսները տարբեր ժամանակներում կաղմել են տարբեր գումարներ։ Պետական ծխահարկը Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում հավաքվեց շուրջ 50 տարի։ 1893 թ. դեկտեմբերի 27-ի օրենքով այն փոխարինվեց անշարժ գույքի հարկով, որի չափը որոշվում էր քաղաքացիների ունեցած անշարժ գույքով ու նրա եկամտով[78]։ Այդ փոփոխությունը պետությանն ավելի շատ եկամուտներ բերեց, քան նա ստանում էր ծխահարկից։ Նոր հարկի հետ միասին կառավարությունը շարունակում էր հավաքել նաև տների ու կրպակների, արհեստանոցների ու սպանդանոցների վրա դրված հին հարկերը, ինչպես և երկրային տուրքը։ Ցարիզմը բնակչությունից ամեն տարի հսկայական գումարներ էր գանձում իբրև երկրային տուրք և հայտարարում, որ դրանք ծառայելու են երկրամասի տնտեսական ու կուլտուրական բարելավմանը, բայց իրականում այդ գումարները ծախսվում էին ինքնակալության վարչական ու ոստիկանական ապարատի պահպանման և տեղական ժողովուրդների ազատագրական շարժումների ճնշման նպատակներին։

XIX դարի վերջին թուրքական իշխանություններն ու աղաները արևմտահայ գյուղացիներին ենթարկում էին անլուր կեղեքման ու հարստահարման։ Օգտագործելով բնակիչների անձի ու գույքի անապահովությունը, նրանց ավազակային հորդաները պարբերաբար հարձակվում էին գյուղացիների վրա, սպանում էին, տանում ունեցվածքը, որբացնում ու սովի մատնում երեխաներին։

Աղաները շինականներից հավաքում էին ինչպես հարկ, այնպես էլ ֆեոդալական ռենտա։ Հարկը հավաքում էին բռնությամբ, թալանչիական արշավանքների և կշռակության միջոցով։ Քրդական ցեղապետերից շատերը աշնանն իջնում էին սարերից և իրենց ցեղակիցների ու անասունների հետ ձմե-

78 Տե՛ս Ֆ. Ե. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), էջ 197։

ռում նստակյաց ժողովուրդների, գերազանցապես հայկական գյուղերում։ Բնակիչներն ահ ու սարսափի տակ հարկադրված էին կերակրել նրանց։ Կշռակությունը հիմնականում տարածված էր Աղբակում, Մուշում, Վարդոյում, Խնուսում, Բուլանըխում, Մանազկերտում և այլ տեղերում։

Աղաները հարկը հավաքում էին նաև խաֆիրության միջոցով։ Նրանք իրենց հայտարարում էին գյուղացիներին կողմնակի հարձակումներից «պաշտպանողներ», որի համար ստիպում էին վճարել որոշակի հարկեր ու տուրքեր։ XIX դարի վերջին խաֆիրությունն արտահայտվում էր երկու ձևով։ Մի դեպքում գյուղացիները որպես հողատերեր հարկատու էին աղաներին, մյուս դեպքում, նրանք հողազուրկ լինելով, դառնում էին աղաների փաստացի ճորտերը։ Աղաները արգելում էին այդ գյուղացիների տեղաշարժերը, կառավարում ու դատում, գնում ու վաճառում, ծեծում ու անգամ սպանում էին, առանց որևէ մեկի առաջ պատասխան տալու։ Խաֆիրությունը տարածված էր Սասունում, Խութում, Մուշում, Խիզանում, Մոկսում, Շատախում, Բռնաշենում և այլ վայրերում։ Աղաները ֆեոդալական ռենտան հավաքում էին իրենց հողերի վրա բնակվող գյուղացիներից՝ գերազանցապես բնավճարով ու դրամավճարով։ Սասունում նրանք իրենց ճորտ գյուղացիներին բաժանել էին հարուստ, միջակ ու աղքատ խմբերի և յուրաքանչյուր խմբից պահանջում էին պարտավորություններ ըստ նրանց կարողության[79]։ Աղաները ռենտա էին ստանում նաև իրենց հողատարածությունները կիսարարությամբ կամ վարձակալությամբ տալու ժամանակ, վերցնելով մի տեղում բերքի $^1/_{10}$-ը (Կարնո գաշտում), մյուսում՝ $^1/_2$-ը (Մանազքերտում և Ճապաղչուրում), երրորդում՝ $^3/_4$-ը (Բուլանըխում) և այլն[80]։ Երկրի մի շարք շրջաններում (գլխավորապես Տարոնում) նրանք ստիպում էին կիսարարներին կամ մարաբաներին կատարել իրենց տնային ու դաշտային համարյա բոլոր աշխատանքները։ Ֆեոդալները ստանում էին այնքան ռենտա, որքան կարողանում էին, քանի որ պետության կողմից չկար որոշակի սահմանված չափ։ XIX դարի վերջին քառորդում Արևմտյան Հայաստանում գերիշխում էր բնավճար ռենտան։

Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիները զանազան հարկեր էին տալիս նաև պետությանը։ Նրանք վճարում էին տասանորդ (աշար, ուշար), տարեկան հարկ (սալյանե), որը 1872 թ. փոխարինվեց կալվածահարկով (էմլաք) և վաստակահարկով, եկամտահարկով (թեմեթու), ոչխարի հարկ (աղնամ-բեսմի), զինվորական հարկ (բեդելի-ասկերի) և այլն։

70-ական թվականներին տասանորդը հավաքվում էր գյուղացիների ստացած բերքից՝ ցորենից, գարուց, բրնձից, բանջարաբոստանային և այգեգործական մթերքներից, տեխնիկական կուլտուրաներից, խոտից։ Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո տասանորդը արդեն բնամթերքով հավաքվում էր միայն հացահատիկից, իսկ մնացած բերքից բնամթերքի փոխարեն հավաքվում էր դրամ։

Կալվածահարկը վերցվում էր գյուղացիների անշարժ գույքից՝ հողամասից, տնամերձ հողակտորից, կալից, տնից և այլ կառույցներից՝ 1000 ղուրուշ արժեքից 4—10 ղուրուշ։

Վաստակի հարկը կամ եկամտահարկը գանձվում էր գյուղացիների

---

79 «Մասիս», 1872, մայիսի 18 (№ 1239)։

80 «Դիվան հայոց պատմության», գիրք ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 126։

կոզմնակի զբաղմունքներից (առևտրից, արհեստից) ստացած եկամուտներից, դրանց 3—5%-ի չափով։ Ոչխարի հարկը վերցվում էր ոչխարների գլխաքանակից՝ յուրաքանչյուր գլխից երեք զուրուշ։ Զինվորական հարկ գանձվում էր միայն քրիստոնյաներից, զինվորական ծառայության փոխարեն՝ յուրաքանչյուր տղամարդուց (անկախ տարիքից) տարեկան քսան զուրուշ։

Կառավարությունը հարկեր ու տուրքեր էր վերցնում նաև զանազան գործարքների համար։ Գյուղացին պարտավոր էր հողը վաճառելիս վճարել օտարման հարկ (ֆերաղ)՝ հողի արժեքի յուրաքանչյուր 1000 զուրուշից 25 զուրուշ, կայքագիր վերցնելիս՝ կայքագրի հարկ (քափու-վերգսի)՝ 6 զուրուշ, հացահատիկ վաճառելիս՝ հացահատիկի հարկ (քիլե-փարասի)՝ յուրաքանչյուր քիլեից (1 քիլեն=7—8 փթի) 1 փարա (5 փարան=1,03 կոպ.), հողը ժառանգությամբ ստանալիս՝ փոխանցման հարկ (ինթիհալ)՝ այդ հողի արժեքի 4—10%-ը և այլն։

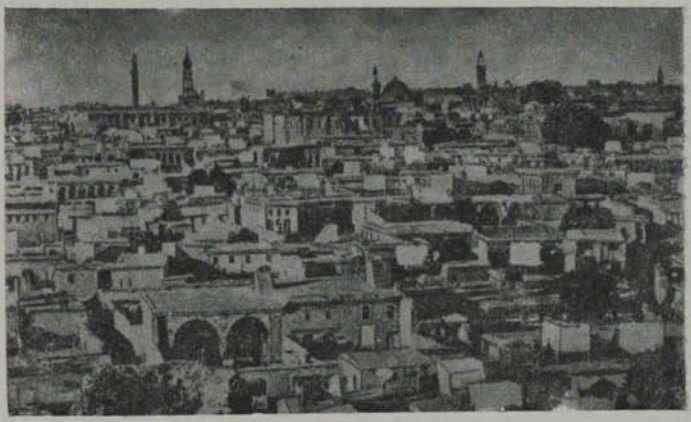

Դիարբեքիրի ընդհանուր տեսարանը

Այդ բոլոր հարկերից ամենածանրը տասանորդն էր։ Հարկերը հավաքում էին պաշտոնական հարկահավաքներն ու տանուտերերը, իսկ տասանորդը՝ կապալառուները, որոնք սովորաբար աղաներն ու բեյերն էին։ Նրանք վարձակալում էին ոչ միայն ամբողջ գյուղախմբերի, այլև գավառակների տասանորդի հավաքման իրավունքը և այն տալիս մանր կապալառուներին, սրանք էլ՝ ավելի մանրերին և այդպիսով կառավարության ու գյուղացիության միջև առաջանում էր միջնորդների մի ամբողջ աստիճանավորում։ Խոշոր կապալառուները, որոնք կոչվում էին մյուլթեզիմներ, կապված էին պետական ու նահանգական բարձրաստիճան կառավարիչների հետ և իրրև հողատերեր մեծ ազդեցություն ունեին բնակչության վրա։ Անգամ քաղաքային դրամատերերը չէին համարձակվում աճուրդի ժամանակ մրցման մեջ մտնել նրանց հետ։ Ականատեսներից մեկը գրել է. «Երբ մոտենում է աճուրդի ժամանակը, քիրդը կամ առնաուտը լուր են տարածում, որ այս ինչ բեկն է գնելու աշարը։ Ո՞վ է գժվել, որ յանդգնի աճուրդին մասնակցել. մասնակցողի կեանքն ու գույքը

վտանգի մեջ կը լինի անպատճառ։ Բոլորը ետ են քաշվում, մնում են մի կամ մի քանի հզոր վաշխառու բեկեր»[81]։

Թուրքական կառավարությունը պարբերաբար բարձրացնում էր հարկերի չափերը։ Այսպես, տասանորդը բերքի 1/10 մասից XIX դարի վերջին հասցվեց 12,5 և ավելի %-ի։ 1879 թ. կալվածահարկը 4 ղուրուշից բարձրացավ 8 ղուրուշի[82], ոչխարի հարկը 1880-ական թվականներին կազմեց 3—4, զինվորական հարկը՝ 37,5 ղուրուշ։ Միաժամանակ մտցվեցին նոր հարկեր։ 1879 թ. սահմանվեց ճանապարհաշինության հարկ (յոլ-փարասին), որի համաձայն յուրաքանչյուր տղամարդ տարին 3—5 օր պարտավոր էր աշխատել ճանապարհների վրա։ Ըստ պահակության հարկի (փասմանդ-փարասը)՝ յուրաքանչյուր տնտեսություն տարեկան պետք է վճարեր 18—24 ղուրուշ, իբր ավազակներից ու գողերից պաշտպանության գործի կազմակերպման համար[83]։

Աղաներն ու բեյերը վճարում էին հարկերի աննշան մասը (շատ տեղերում ոչինչ չէին վճարում), իսկ գյուղացիները կրում էին հարկերի գրեթե ողջ ծանրությունը։ Հարուստ գյուղացիներն իրենց եկամուտների համեմատ ավելի քիչ էին վճարում, քան միջակները և չքավորները։ Հարկերի բաշխման գործում մեծ տեղ էր գրավում նաև կրոնական խտրությունը։ Դիարբեքիրի նահանգում 70-ական թվականների սկզբներին մահմեդական ընտանիքը տարեկան վճարում էր 147 ղուրուշ (8 ռուբ. արծաթով), իսկ քրիստոնյա ընտանիքը՝ 188 ղուրուշ (10 ռուբ. արծաթով)[84]։

Հարկերը սահմանվում էին գյուղացիների կարողությունից բարձր չափերով, որի հետևանքով կուտակվում էին ապառիկներ։ Միայն 1897 թ. գյուղացիները պետությանը պարտք էին Կարինի գավառում՝ 1.452 հազ., Դերջանում՝ 1.486 հազ., Քըղիում՝ 1.928 հազ., Խնուսում՝ 1.815 հազ., Բաբերդում՝ 633 հազար ղուրուշ և այլն[85]

Իշխանությունները հարկերը հավաքում էին ամենայն խստությամբ։ Նրանք բռնագրավում էին գյուղացիների ունեցվածքը, անգամ անհրաժեշտը։ Ականատեսները հաղորդում են, որ Աշաշկերտի գավառում հարկերի համար «եգիպտական պատիժներ կը տեղան»[86]։ Վանի նահանգում հարկ էին հավաքում «այնպիսի գիւղացիներէ, որք Սովելոց յանձնաժողովի նպաստներովը միայն կապրին»[87]։ Հարկահանության ընթացքում հարկահավաքներն ապրում էին գյուղացիների հաշվին։ Նրանք դիմում էին ամեն տեսակ բռնություններին։ Իրազեկներից մեկն արձանագրել է, որ հայկական նահանգներում «հազիվ թե գտնվի գյուղ, որ չունենա իր ողբերգական պատմությունը, հազիվ թե գտնվի քրիստոնյա ընտանիք, որ չունենա սարսափելի հիշողություններ»[88]։

---

81 «Մշակ», 1904, հունիսի 17 (№ 126)։

82 Տե՛ս «Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի», էջ 229—230։

83 Տե՛ս «Մուրճ», 1899, № 1, էջ 84։

84 Տե՛ս «Материалы для географии Азиатской Турции, очерки Верхней Армении В. Штреккера полковника турецкой армии», Приложение I к тому II; «Известий Кавказского отдела императорского русского географического общества», Тифлис, 1873, стр. 81.

85 Տե՛ս *А. М. Пржевальский*, Вилайет Эрзерум, ч. I, стр. 39.

86 «Մասիս», 1881 ապրիլի 5 (№ 2851)։

87 «Մասիս», 1881, մայիսի 4 (№ 2872)։

88 *М. Г. Ролен-Жекмен*, Армения, армяне и трактаты, М., 1896, стр. 142.

Արևմտահայ գյուղացիությունը որոշակի պարտավորություններ ուներ նաև եկեղեցու հանդեպ։ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը յուրաքանչյուր տարի վանքերից ու եկեղեցիներից ստանում էր տուրք՝ մուկաթաա, նրանց տարեկան եկամտի 10—20%-ի չափով։ Այդ տուրքը հիմնականում հավաքվում էր գյուղացիներից։ 1867 թ. պատրիարքարանը հարց հարուցեց ազգային ժողովի առաջ՝ հայ բնակչության վրա նոր տուրք սահմանելու մասին։ Սակայն քաղաքական մի շարք նկատառումներով հարցը առժամանակ հետաձգվեց։ 1881 թ. կրկին առաջ քաշվեց այն և որոշվեց եկամուտ ունեցող յուրաքանչյուր հայ լուսավորչականից տարեկան հավաքել՝ Կ. Պոլսում 20-ական իսկ գավառներում՝ 10-ական ղուրուշ[89]։

Հայոց վանքերն ու եկեղեցիները պարտադրում էին գյուղացիներին կատարել զուբարա, այսինքն՝ աշխատել իրենց կալվածքներում։ Նրանք գյուղացիներից հավաքում էին նաև եկեղեցական տուրք՝ պտղի։ Բնակչությունը պարտավոր էր որոշակի ծախսեր կատարել նաև եկեղեցու ծառայությունների համար։ Վանում մանկան մկրտության համար տալիս էին 2—5 ղուրուշ, պսակադրման համար՝ 10—20 ղուրուշ, ննջեցյալի թաղման համար՝ 5—20 ղուրուշ, տնօրհնեքի համար՝ 30—40 փարա, գերեզմանի օրհնանքի համար՝ 20—40 փարա, քառասունքի առթիվ՝ 40—60 փարա և այլն (1 ղուրուշը 1870-ական թվականներին հավասար էր ռուսական 5, իսկ 1900-ական թվականներին՝ 8 կոպեկի)։

Բազմազան ու բազմապիսի հարկերից և պարհակներից քայքայվող գյուղացիությունն ստիպված հաճախ դիմում էր վաշխառուներին, տոկոսով պարտք վերցնում և կրկնակի հարստահարվում։ Մուշի դաշտի հայկական գյուղերում չկար մեկը, որ պարտք չուներ[90]։ Բուլանըխի 30 հայկական գյուղերի $^3/_4$-ը պարտապաններ էին[91]։ Դրամատերերը Տարոնում վերցնում էին տված պարտքի 30—50 %-ը, Վանի նահանգի մի շարք շրջաններում՝ 80%-ը, Բասենում՝ 100—150%-ը[92] և այլն։ Վաշխառուները պարտքի ու տոկոսի փոխարեն բռնագրավում էին գյուղացիների ունեցվածքը և ստիպում նրանց ձրի աշխատել։

Այսպիսով, արևմտահայ գյուղացիության վիճակը չափազանց ծանր էր։ Եթե Արևելյան Հայաստանում հաստատված էր անձի և գույքի ապահովություն, ապա Արևմտյան Հայաստանում գյուղացին, ենթարկվելով զանազան հարբստահարումների ու կեղեքումների, պարբերաբար զրկվում էր իր ունեցվածքից և արագ քայքայվում։ Արևմտյան Հայաստանում գյուղացին ավելի շատ հարկեր ու տուրքեր էր վճարում, քան Արևելյան Հայաստանում։ 1890-ական թվականների սկզբներին արևմտահայ գյուղական յուրաքանչյուր ընտանիք միջին հաշվով տարեկան վճարում էր 734 ղուրուշ[93] կամ 41 ռուբ. 69 կոպ., այն դեպքում, երբ արևելահայ գյուղական ընտանիքը վճարում էր 20 ռուբ[94]. պետական հարկ։ Արևելյան Հայաստանում գյուղացին հողատիրոջը տալիս էր բերքի

---

89 Տե՛ս «Մասիս», 1881, մարտի 8 (№ 2827)։

90 Տե՛ս «Մշակ», 1889, հունիսի 22 (№ 69)։

91 Տե՛ս «Արձագանք», 1894, հունվարի 9 (№ 3)։

92 Տե՛ս «Հորիզոն», 1911, մայիսի 28 (№ 113)։ Ա. Թոխմախյան. Մասիս լեռան հարաւային ստորոտները, մասն Բ, Թիֆլիս, 1882, էջ 15։

93 Տե՛ս «Արձագանք», 1892, հուլիսի 10 (№ 80)։

94 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 396, ց. 2, գ. 1160։

որոշակիորեն սահմանված մի մասը։ Արևմտյան Հայաստանում դա կախված էր հողատիրոջ ցանկությունից, քանի որ պետության կողմից որոշակի սահմանված չափ չկար։ Սոցիալական հարստահարումների հետ մեկտեղ արևմտահայ գյուղացին ենթարկվում էր նաև ազգային անհամեմատ ավելի դաժան ճնշման ու հալածանքների։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդյունաբերություն։ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին խոշոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում։ Դրա շնորհիվ հայերը զարգացման զգալի հնարավորություններ ստացան։ Նրանց տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքն սկսեց դուրս գալ լճացումից և բռնել առաջընթացի ուղին։ Այդ առաջընթացն ավելի արագացավ հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում, երբ զարգացող ռուսական կապիտալիզմն իր հորձանուտի մեջ ներքաշեց կայսրության ծայրամասերը։

Վ. Ի. Լենինը ցույց է տալիս, որ հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում ռուսական կապիտալիզմը թափանցում է կայսրության ծայրամասերը և տնտեսապես նվաճելով, գաղութացնում դրանք։ Նա հարց է դնում. «ի՞նչ է գաղութը քաղաքատնտեսական իմաստով», և պատասխանում. «այս հասկացության հիմնական հատկանիշներն ըստ Մարքսի հետևյալներն են. 1) չզբաղված, ազատ հողերի առկայություն, որոնք դյուրամատչելի են վերաբնակիչներին. 2) աշխատանքի կազմավորված համաշխարհային բաժանման, համաշխարհային շուկայի առկայություն, որի շնորհիվ գաղութները կարող են մասնագիտանալ գյուղատնտեսական մթերքների մասսայական արտադրության մեջ, դրանց փոխարեն ստանալով արդյունաբերական պատրաստի արտադրանք, «որոնք այլ պայմաններում պետք է որ իրենք պատրաստեին»[95]։ Նշելով, որ Եվրոպական Ռուսաստանի հարավային ու արևելյան ծայրամասերը հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում արդեն դարձել էին նրա գաղութները, Վ. Ի. Լենինը շարունակում է. «գաղութի այս հասկացողությունն է՛լ ավելի կիրառելի է մյուս ծայրամասերի նկատմամբ, օրինակ, Կովկասի։ Նրա տնտեսական «նվաճումը» Ռուսաստանի կողմից շատ ավելի ուշ է կատարվել, քան քաղաքականը, իսկ տնտեսական այդ նվաճումը լիովին չի ավարտված մինչև այժմ էլ։ Հետռեֆորմյան ժամանակաշրջանում՝ մի կողմից Կովկասը խիստ գաղութացման էր ենթարկվում, գաղութաբնակները մեծ չափերով հերկում էին հողերը (առանձնապես Հյուսիսային Կովկասում), վաճառքի համար արտադրելով ցորեն, ծխախոտ և այլն ու մեծ թվով գյուղական վարձու բանվորներ գրավելով Ռուսաստանից։ Մյուս կողմից, տեղի էր ունենում դարավոր բնիկ «տնայնագործական» արհեստագործությունների արտամղումը, որոնք Մոսկվայից բերվող ֆաբրիկատների մրցակցության հետևանքով անկում էին ապրում։ Ընկնում էր զենքի հինավուրց արտադրությունը՝ Տուլայից ու Բելգիայից բերվող ապրանքների մրցակցության շնորհիվ, ընկնում էր երկաթի տնայնագործական մշակումը ռուսական բերովի արտադրանքի մրցակցության շնորհիվ, ինչպես նաև ընկնում էր պղնձի, ոսկու և արծաթի, կավի, ճարպի և սողայի, կաշվի տնայնագործական մշակումը և այլն. այս բոլոր արդյունքներն ավելի էժան էին արտադրվում ռուսական ֆաբրիկաներում, որոնք իրենց

95 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 3, էջ 753։